

منبع‌شناسی توصیفی تاریخ ایران در عصر مغول (قرن هفتم تا نهم هجری)

• خسرو خواجه نوری

• آثار البلاد و اخبار العباد تألیف زکریا قزوینی، مترجم محمد مراد بن عبدالرحمن، تصحیح دکتر سید محمد شاهمرادی، ۷۵۶ ص، مقدمه ۴-۹، ۲ جلد، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۱-۱۳۷۳. زکریا بن محمد بن محمود القزوینی متوفی ۶۸۲ ق. متولد به سال ۶۰۰ هجری و متوفی ۶۲۸ هجری.

وی در قزوین ولادت یافت و در جوانی به دمشق مهاجرت کرد و مدتی در آن جا به تحصیل علوم و ادب مشغول شد. در عهد خلافت المستعصم بالله به عراق رفت.

از او دو کتاب مهم و معتبر باقی مانده است:

یکی عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات و دیگری آثار البلاد و اخبار العباد.

آثار البلاد حاصل مطالعات دقیق و مشاهدات مستقیم این جهانگرد حقیقت‌جو است. کتاب حاوی مطالبی درباره قبایل، خصایص نژادی، و نوع پوشش مناطق، رجال و بزرگان معروف هر یک از سرزمین‌ها، اقلیم هفت‌گانه و نقشه‌ای درباره اقلیم زمین است. علاوه بر آن درباره تاریخ و تاریخ ادبیات هم اثری ارزشمند است زیرا از نوزده تن از شاعران آن زمان نام برده است.

اگرچه مطالب کتاب مفصل نیست، ولی اطلاعات جامع و با ارزشی راجع به خوارزمشاهیان و مناطق مختلف آن زمان به ما ارائه می‌دهد.

• اسناد روابط ایران و جمهوری ونیز جمع‌آوری شده به وسیله بایگانی اسناد شهر ونیز و کتابخانه ملی مارچانا، مقدمه ۴۱ ص، متن کتاب ۷۷ ص. مقدمه و فهرست از ماریا فرانچسکا تیر پولو، ترجمه و تحریر از ایرج انور و قدرت الله روشنی زعفرانلو، تهران، مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۵۲.

این کتاب به مناسبت تشکیل نمایشگاه اسناد تاریخی روابط ایران و جمهوری ونیز منتشر شده و حاوی متن ایتالیایی فهرست آثار و

اشاره:

برای بررسی تاریخ ایران در عصر مغول منابع

متعدد و متنوعی وجود دارد. گذشته از برخی متون

شاخص تاریخی که این دوره را به «عصر رونق

تاریخ‌نویسی در ایران» مشهور کرده است، طیف

وسعی از سایر نوشته‌ها شامل تاریخ‌های محلی، آثار

مورخان غیر ایرانی (درشام، مصر و...)، متون

جغرافیایی، شاهنامه‌ها و دیوان‌ها، کتب رجال و طبقات،

اسناد و مکاتبات، وقف‌نامه‌ها، سفرنامه‌ها و متون دینی،

علمی و ادبی نیز از مراجع لازم برای پژوهشگران این

دوره از تاریخ ایران هستند. به دست دادن یک فهرست

توصیفی کامل و جامع از همه این منابع خود می‌تواند

موضوع کتابی مستقل و البته نیازمند جست‌وجویی

گسترده باشد. در مقاله حاضر کوشش شده تا اهم منابع

بررسی تاریخ ایران در عصر مغول به اجمال معرفی

شوند. برای تنظیم این مقاله علاوه بر مراجعه به

بسیاری از منابع و مقدمه‌های آن‌ها، از کتاب‌های مربوط

به تاریخ‌نگاری در ایران، فرهنگ‌نامه‌ها و مقالات نوشته

شده در این باره استفاده شده است. اگر چه فهرست

آرائه شده را نمی‌توان با قاطعیت جامع تمامی منابع

تاریخی عصر مورد نظر دانست، اما از این حیث که

دربارنده مهم‌ترین منابع و نیز نشان‌دهنده گستره و

تنوع موضوعی و جغرافیایی آنهاست، چشم‌اندازی

مناسب را برای خوانندگان فراهم می‌آورد لازم به ذکر

است که منابع بر اساس ترتیب الفبایی نام آن‌ها معرفی

شده‌اند و از آنهایی که چاپ‌های متعدد داشته‌اند، فقط

یکی از چاپ‌ها مورد مراجعه قرار گرفته است.

می‌دهد. همچنین دربارهٔ ارباب ادب و علم و اعیان و رجال آن روزگار آگاهی‌های سودمندی در اختیار ما می‌گذارد. متأسفانه از احوال مؤلف کتاب اطلاعی در دست نیست.

• پنج رساله تاریخی، تألیف حافظ ابرو، به سعی و اهتمام و تصحیح فلکس تاور، پراگ ۱۹۵۸.
حافظ ابرو در این پنج رساله شرح وقایع اواخر ایلخانان را مورد بررسی قرار داده است. جنگ‌های بین مدعیان سلطنت، پس از سقوط ایلخانان و نیز اطلاعاتی مفید دربارهٔ سلسله‌های محلی پس از ایلخانان از مطالب ارزشمند کتاب است.

• تاریخ آل سلجوق در آناتولی، مؤلف ناشناخته، به تصحیح نادره جلالی، انتشارات میراث مکتوب، ۱۳۷۸، ۱۶۰ ص. تاریخ آل سلجوق در آناتولی توسط مؤلفی ناشناس به نگارش درآمده است. مؤلف در خصوص دربار سلجوق روم به تفصیل سخن می‌راند. اهمیت این کتاب بدان جهت است که روابط میان سلجوقیان روم و مغولان را تا سال ۷۶۵ ه. ق شرح می‌دهد.

• تاریخ آل مظفر، تألیف محمود کتبی، به اهتمام و تحشیه دکتر عبدالحسین نوایی، کتابفروشی ابن سینا، ۱۳۳۵، ۱۲۷+۳ ص.
از نام و نسب و زندگانی محمود کتبی چیزی به دست نیامده است، جز این که پدرانش در دستگاه آل مظفر خدمت می‌کرده‌اند و او خود برای نگارش تاریخی دربارهٔ آل مظفر، کتاب مواهب الهی را که سبکی متکلف و عباراتی پیچیده داشته، خلاصه کرده و مشاهدات خود را بدان افزوده است. کتاب تاریخ آل مظفر شرح احوال سلاطین آل مظفر است و تا حوادث روی کار آمدن تیمور را دربرمی‌گیرد.

• تاریخ افضل یا بدایع الازمان فی وقایع کرمان (تألیف ۶۰۶ ه. ق)

کتاب و اسناد ملخص آن به زبان فارسی است. کتاب شامل اسناد تاریخی ایران و جمهوری و نیز از دورهٔ ایلخانان تا عصر صفوی است. اهمیت آن بدان جهت است که بسیاری از اسناد مربوط به روابط ایلخانان با اروپائیان را می‌توان در این کتاب یافت.

• الاوامر العلانیة فی الامور العلانیة، تألیف ناصرالدین یحیی مجدالدین محمد (ابن بی‌بی)، به اهتمام دکتر محمد جواد مشکور، تبریز، کتابفروشی تهران، ۱۳۵۰.

پدر مؤلف در دربار سلجوقه آسیای صغیر به سمت دبیری و مترجمی اشتغال داشت. در فاصلهٔ بین سال‌های ۶۸۱ تا ۶۸۴ ه. ق. کتاب مذکور را نوشت. ابن بی‌بی در این کتاب، دوران سلطنت علاءالدین کیقباد را به تفصیل شرح داده است و آن را به علاءالدین جوینی اهدا کرده است. تاریخ پایان مطالب کتاب ۶۸۰ ه. ق است.

مطالب تاریخی کتاب بر حسب سنوات نوشته شده است. هدف نویسنده از نگارش کتاب آن بوده که با اسلوب ادبی زمان، آن چه را که خود دیده و یا شنیده است تألیف کند.
اهمیت کتاب بیشتر ناشی از این است که مؤلف رئیس دبیرخانهٔ دولتی سلجوقه روم بوده و اسناد و مدارک زیادی در اختیار داشته است. مؤلف سعی کرده است کتاب خود را به سبک جهانگشای جوینی به نگارش درآورد.

• بیاض تاج‌الدین احمد وزیر، تألیف تاج‌الدین احمد وزیر (۷۷۲ هجری)، زیر نظر ایرج افشار و مرتضی تیموری، انتشارات دانشگاه اصفهان، ۱۳۵۳، ۹۲۷ ص.

کتاب به صورت چاپ عکسی از سوی دانشگاه اصفهان در پنجمین کنگره تحقیقات ایران منتشر شده است.
این اثر یک جنگ خطی است که اطلاعات مختلفی دربارهٔ وضعیت ادبی و حوزه علمی ناحیه فارس در طی قرن هشتم به ما ارائه

التواریخ، شامل شرح بالنسبه مبسوط و دقیق از احوال ملل غیر مسلمان مثل یهود، عیسویان، چینی‌ها و مغول‌هاست.

• **تاریخ جهانگشای جوینی**، تألیف علاءالدین عطاملک جوینی، تصحیح محمد قزوینی، ۳ جلد، جلد اول ۲۹۴ ص (۱۹۱۱ م)، جلد دوم ۳۵۸ ص (۱۹۱۶ م)، جلد سوم ۵۸۹ ص (۱۹۳۷ م) لیدن (هلند).
علاءالدین عطاملک از خاندان‌های بزرگ و ماموران قدیم ایرانی و از مردم جوین بود: او مقامی عالی و منصبی رفیع در دربار مغول داشت و نزدیک ۱۵ سال دبیر مخصوص امیرارغون بود. پس از ورود هلاکو به ایران از دبیران هلاکو و پسرانش اباقا و تکودار بود. همچنین در حدود ۲۴ سال حاکم بغداد و کل عراق بود. خود او در همه وقایع و مندرجات این کتاب حاضر و شاهد عینی بوده است. او در سال ۶۲۳ ه. ق متولد شد و از همان جوانی به کار نوشتن اشتغال داشت. کتاب تاریخ جهانگشای را در سال ۶۵۸ ه. ق / ۱۲۶۰ م. به پایان رساند.

کتاب شامل سه جلد است: جلد اول درباره تاریخ امپراتوری مغول و ذکری درباره احوال و اوضاع مغول‌ها از اولین لشکرکشی و اردوکنشی‌های چنگیزخان تا مرگ گویوقآن (گیوک خان). جلد دوم تاریخ دولت خوارزمشاهیان و همچنین حکام و جانشینان چنگیز در ایران تا سال ۶۵۷ ه. ق / ۱۲۵۹ م. جلد سوم تاریخ لشکرکشی هلاکو خان به ایران (۶۵۶-۶۵۴ ه. ق ۱۲۵۸-۱۲۵۶ م). علاوه بر آن مسائل مربوط به اسماعیلیان که بخش مهمی از تاریخ خوارزمشاهیان را تشکیل می‌دهد، نیز در کتاب آورده شده است. با اینکه این اثر به هواخواهی از مغولان نوشته شده، اما سیاست مالیاتی غیرمنصفانه حکام مغول را مورد انتقاد قرار داده است. در بعضی از نسخه‌های خطی تاریخ جهانگشا فصلی اضافه درباره تسخیر بغداد به دست مغولان که به قلم خواجه نصیرالدین طوسی، منجم و ریاضیدان مشهور و معاصر جوینی نوشته شده است، دیده می‌شود. نثر کتاب سنگین و کلمات عربی زیادی در آن به کار رفته است. این کتاب را مادر تواریخ مغول می‌دانند.

• **تاریخ رویان (۷۶۴ ق)**، تألیف مولانا اولیاءالله آملی، تصحیح منوچهر ستوده، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۴۸، بیست و هشت + ۲۶۱ ص.
این کتاب وقایع ناحیه رویان را از دوران باستان تا سال ۷۶۴ ق دربردارد.

چنانکه از نام کتاب برمی‌آید، رویان ناحیه‌ای در غرب مازندران است که مؤلف درباره آن گفت‌وگو می‌نماید و خاندانی را که از آغاز

ق، تألیف احمد بن حامد افضل کرمانی، فراهم آورنده: مهدی بیانی، دانشگاه تهران، چاپ دوم، تهران، ۱۳۲۶، سی و هشت + ۱۱۸ ص.

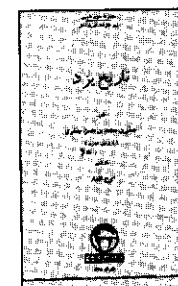
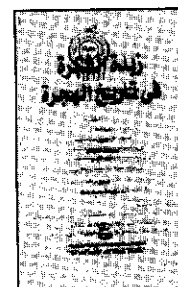
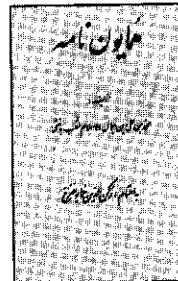
کتاب مشتمل بر مقدمه گردآورنده (یک تا سی)، متن کتاب (۱۰۹-۳۰) و فهرست‌ها (۱۱۸-۱۰۹) است.

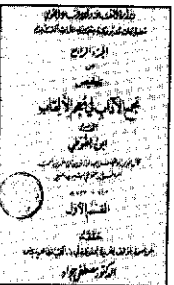
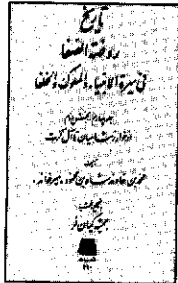
چنانکه پیداست، کتاب حاضر اثر دیگری از مؤلف کتاب معروف عقدالعلی للموقف اعلی است. با این تفاوت که این اثر اگر چه مورد استفاده مکرر مورخان قرار گرفته، اما متأسفانه در طول زمان اصل آن از بین رفته است. دکتر مهدی بیانی این اثر را بازسازی کرده است. این اثر بعد از کتاب عقدالعلی تنها کتابی است که اطلاعات گرانبهایی درباره وقایع کرمان قبل از حمله مغول به این سرزمین به خواننده ارائه می‌دهد.

• **تاریخ الجایتو**، تألیف عبدالله بن محمد القاشانی، به اهتمام مهین همبلی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸، ۲۸۴ ص.
این کتاب یکی از مهم‌ترین منابع تاریخ دوره ایلخانی است. که تاریخ دوره فرمانروایی سلطان محمد الجایتو را به صورت سال شمار دربر می‌گیرد. اطلاعات کاملی درباره مؤلف در دست نداریم.
یکی از خصوصیات این کتاب به کار بردن نام‌ها، اصطلاحات و لغات ترکی و مغولی بسیار فراوان از سوی نویسنده است. نثر این کتاب نیز مانند سایر کتب این دوره دارای خصوصیات تحریر و سبک نثر آن زمان است.

• **تاریخ بناکتی**، تألیف داود بناکتی، به کوشش دکتر جعفر شعار، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، ۵۵۲ ص، تهران، ۱۳۴۸.
داوود بناکتی مؤلف کتاب از شهر بناکت برکنار رود سیحون واقع در ماوراءالنهر است. او از ادیبان و شاعران عهد غازان، اولجایتو و ابوسعید بود و در دستگاه غازان خان سمت ملک الشعرا بی داشت.
کتاب او دارای مزایای زیادی است. یکی از این مزایا سادگی نثر آن است، زیرا مطالب کتاب با نظم خاصی در فصول گوناگون گرد آمده و وقایع تاریخی با قید ماه و سال و گاهی روز درج گردیده است. مؤلف در ضمن وقایع تاریخی مانند سایر کتب تاریخی، از بیان قصص و داستان‌ها و نیز پند و حکمت فروگذار نکرده است.

نام اصلی کتاب **روضه اولی الالباب فی معرفه التواریخ والانساب** است. موضوع کتاب تاریخ عمومی عالم از خلقت آدم تا جلوس ابوسعید است و در شوال سال ۷۱۷ ه. ق تألیف شده است. بناکتی در تألیف این تاریخ از چند کتاب تاریخی خاصه جامع التواریخ رشیدی بهره برده است. این کتاب بر خلاف تواریخ دیگر اسلامی، مانند جامع

حسن بن اسفندیار کاتب ملقب به ابن اسفندیار، به تصحیح عباس اقبال، چاپخانه مجلس، تهران، تاریخ مقدمه ۱۳۲۰ ش. قسمت اول یب + ۳۳۲ ص، قسمت دوم و سوم: ۱۷۵ ص.

ابن اسفندیار از مردم آمل و پدرش از دانشمندان معروف آن خطه بود. ابن اسفندیار نزد وی علوم زمان خود را آموخت و در سال ۶۱۳ ق. به تألیف تاریخ طبرستان همت گماشت. کتاب از جمله منابع مهم تاریخ مازندران است که همزمان با حمله مغول به ایران تألیف شده و آگاهی‌های سودمندی درباره آن دوران به ما ارائه می‌دهد.

• تاریخ فتح بغداد، تألیف خواجه نصیرالدین طوسی این کتاب ذیلی است مختصر که خواجه در شرح فتح بغداد به جهانگشای جوینی ملحق کرده است. و در آخر جلد سوم بعضی از نسخ جهانگشای موجود است و به ذیل جهانگشای معروف شده است. این رساله تحت عنوان ذیل تاریخ جهانگشای جوینی به همراه تاریخ جهانگشا توسط علامه محمد چاپ شده است.

• تاریخ غزویه، تألیف حمد الله مستوفی قزوینی، به اهتمام عبدالحسین نوایی، ۱- ۸۱۶ ص، انتشارات امیرکبیر ۱۳۸۱. در خصوص مستوفی و خاندان وی جز آنچه از آثار خود او برمی‌آید، اطلاعات دیگری در دست نیست. خاندان مؤلف در اصل عرب و از نسل حربن یزیدریاحی هستند. خود مؤلف حمد الله مستوفی از ابتدای جوانی به پیشه‌آباء و اجدادی خود، یعنی خدمات دولتی اشتغال ورزید. سفرهای متعددی به تبریز، بغداد، شیراز و اصفهان داشت و مدتی نیز در بغداد متصدی سمت (تقریر اموال) بود. مهم‌ترین شغل او در حکومت (تومان قزوین و ابهر و زنجان و طارمین) بوده است. مشخص نیست که این نویسنده تا چه سالی زنده بوده، ولی قبر او هنوز باقی است و به گنبد دراز شهرت دارد.

کتاب او از شش باب و فصل‌های متعدد و متنوعی تشکیل شده که در هر فصل آن موضوعی خاص را بیان کرده است. باب چهارم و فصل دوازدهم کتاب در ذکر پادشاهان مغول است.

• تاریخ ملازاده در ذکر مزارات بخارا، تألیف احمد بن محمود المدعو به معین الفقرا به اهتمام احمد گلچین معانی، کتابفروشی ابن سینا، تهران، ۱۳۳۹، شانزده + ۱۱۱ ص.

مؤلف کتاب از دانشمندان و محققان و از خاندان بزرگی بوده و در شهر بخارا سکونت داشته است. وی کتاب خود را به دو قسمت تقسیم کرده است، یک قسمت در ذکر مقابر درون شهر و قسمت دیگر شامل اسامی مزارات حوالی و نواحی بخارا است.

اسلام تا زمان مؤلف در آن ناحیه حکومت داشته اند معرفی می‌نماید. اهمیت کتاب از آن جهت است که اسامی حکام محلی مقارن با حکومت ایلخانان را مشخص می‌سازد.

• تاریخ سری مغولان (یوان چائویی شه)، مؤلف نامعلوم، ترجمه شیرین بیانی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۰.

یکی از متون طراز اول و بسیار مهم مغولی است، که به طور حتم بدون در دست داشتن آن، مطالعات مغولی ناقص خواهد بود. این کتاب که کمی پس از مرگ چنگیز، تدوین گشته، نه تنها از لحاظ تاریخی، بلکه از نظر اجتماعی و ادبی نیز بسیار مهم و با ارزش است. این کتاب قدیمی‌ترین سند موجود درباره چنگیزخان و فرزندان او و چگونگی تأسیس حکومت مغول است. بی‌هیچ تردیدی مورد استفاده تاریخ‌نویسان بعدی قرار گرفته است، به عنوان نمونه خواجه رشیدالدین فضل‌الله صاحب جامع التواریخ در اغلب موارد، مطالب آن را رونویس کرده است.

پلیو، دانشمند و مغول‌شناس معروف فرانسوی، با دقت خاص خود نیمی از کتاب را به فرانسه ترجمه کرده است، و سرکار خانم دکتر شیرین بیانی آن را به فارسی برگردانده است.

• تاریخ شاهی قراختانیان (سال تألیف ۶۹۰ ه. ق.)، تألیف مولفی ناشناخته، به اهتمام و تصحیح دکتر محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ، ۱۳۵۵، ۳۶۴ ص. این اثر مربوط به دوران حکومت قراختانیان در کرمان از حوالی ۶۲۰ ه. ق / ۱۲۲۳ م. تا حدود ۷۵۰ ه. ق / ۱۳۴۹ م. مربوط می‌شود. این سلسله حدود یکصد و سی سال بر کرمان و بلوچستان حکم رانده‌اند.

• تاریخ شیخ اویس، تألیف ابوبکر القطبی الاهی، با مقدمه و ترجمه و حواشی به انگلیسی به سعی و اهتمام ین فون لون، لاهه ۱۳۷۳ ه. ق، چاپخانه اکیسلسیور.

کتاب تاریخ شیخ اویس، شرح وقایع اواخر ایلخانان و روی کار آمدن جلایریان است. با مرگ سلطان ابوسعید، دوران زوال ایلخانان آغاز شد و سلاطین جلایری توانستند بر قسمت اعظمی از ایران تسلط یابند. نام جلایری از این سبب به ایشان داده شده است که از ایل جلایر، یکی از ایلات بزرگ مغول بوده‌اند. این اثر از دوران سلطنت آباقاخان آغاز، و به پادشاهی شیخ اویس ختم می‌شود. از شرح حال مؤلف کتاب هیچ گونه اطلاعی در اثر نیست.

• تاریخ طبرستان (تألیف ۶۱۳ ق.)، تألیف بهاء‌الدین محمد بن

کتاب اطلاعات مفیدی درباره یک صد و شصت تن از عالمان و مشایخ صوفیه و پادشاهان و فقیهان و... ارائه می‌دهد.

• تاریخ نامه هراة (تألیف ۷۲۱-۷۱۸ ق.)، تألیف سیف بن محمد بن یعقوب الهروی (معروف به سیفی)، به تصحیح محمد زبیر الصدیقی، به سعی و اهتمام خان بهادر خلیفه محمد، مطبع پتست مشن کلکتہ، ۱۳۶۲ ق / ۱۹۴۳ م.

سیفی در سال ۶۸۱ قمری در هرات زاده شد. بعد از کسب علوم رایج زمانه به یاری استاد خود حکیم سعدالدین منجم غوری توانست به دربار راه یابد. وی تاریخ هرات را به مدت دو سال و نیم و به فرمان «ملک غیاث الدین» به رشته تحریر درآورد. غیاث الدین اصرار داشت که تاریخی بدون لغزش و کاستی به رشته تحریر درآید، از این رو به تمامی وزرا و منشیان خود دستور داد تا همه مدارک و اسناد را در اختیار سیفی قرار دهند و آنان نیز این کار را انجام دادند. در جای جای کتاب محرز است که مؤلف به اسناد رسمی دسترسی داشته، زیرا قراردادهای و معاهدات را با دقت بسیار زیاد ثبت کرده است.

تاریخ نامه هرات برای شناسایی خاندان آل کرت (۷۸۳-۶۴۳ ق.) که بر هرات فرمانروایی داشته‌اند، اثر فوق العاده بالارزشی است. از این کتاب خلاصه‌ای با نام پیرامنته تاریخ نامه هرات توسط آقای محمد آصف فکرت توسط بنیاد موقوفات افشار انتشار یافته است.

• تاریخ و صاف (تجزیة الامصار و تجزیة الاعصار)، و صاف الحضرة شیرازی، تهران، کتابخانه ابن سینا و کتابخانه جعفری تبریزی، ۱۳۳۸ ه. ش. ق.

نویسنده آن ادیب شهاب الدین یا شرف الدین عبدالله بن فضل الله شیرازی معروف به «وصاف الحضرة» و متخلص به شرف است. او در سال ۶۶۳ در شیراز متولد شد. وصاف در دستگاه خواجه صدرالدین خالدی زنجانی و خواجه رشیدالدین از معارف و مشاهیر دربار ایلخانی به شمار می‌آمده و مورد توجه خواجه سعدالدین محمد ساوجی بوده است. او در سن ۳۴ سالگی در سال ۶۹۷ ه. ق. به تألیف کتاب خود پرداخت. تاریخ و صاف دنباله تاریخ جهان‌نگشای عطا ملک جوینی است.

این کتاب حاوی وقایع سال‌های بین ۶۵۶، فتح بغداد و ۷۲۷، یعنی اواسط سلطنت ابوسعید بهادرخان است. کتاب در پنج جلد ترتیب یافته و بین جلد چهارم و پنجم خلاصه‌ای از تاریخ جهان‌نگشارا با آنچه در آن زمینه بعدها مکشوف شده، آورده است.

• تاریخ یزد تألیف جعفر بن محمد بن حسن جعفری به تصحیح

ایرج افشار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران ۱۳۳۸، سیزده + ۲۵۵ ص.

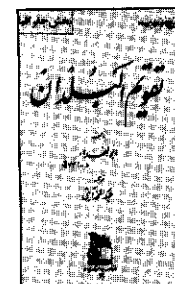
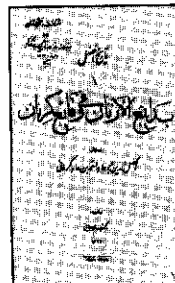
مؤلف کتاب حاضر از مورخان قرن نهم است. وی تاریخ عمومی عالم را در سال ۸۱۷ ق. تألیف کرده که به تاریخ جعفری معروف است. سپس حوادث زمان خود را نیز تا حدود سال ۸۵۰ ق. بر آن افزوده است.

• تاریخ یزد نخستین کتابی است که درباره یزد و اخبار آن در قرن نهم هجری تألیف شده است. این کتاب مأخذ کتب دیگر بوده است که در قرون بعد راجع به این شهر نگارش یافته‌اند. تاریخ یزد تنها کتابی است که درباره کشته شدن خواجه علیشاه گیلانی (تبریزی) اطلاعات مفیدی در اختیار خواننده قرار می‌دهد. (ص ۱۲۰-۱۱۹).

• تجارب السلف، تألیف هندوشاه نخجوانی، به تصحیح و اهتمام عباس اقبال، تهران، انتشارات فردین، ۱۳۱۳ ش، ۳۶۸ ص. نویسنده کتاب هندوشاه بن سنجر بن عبدالله الصاحبی است. بنا به گفته خودش، اصل و منشأ او از ولایت نخجوان بوده است. این کتاب یکی از معتبرترین آثار هندوشاه است که هم از جهت مقام آن در نثر فارسی و هم از جهت موضوع (تاریخ خلفا و وزراء و سلاطین معاصر ایشان) اهمیت زیادی دارد. نویسنده در قالب عباراتی سلیس، حکایات جذاب و داستان‌های دلپذیر، نهایت مهارت و خوش سلیقگی به خرج داده است.

• التدوین فی اخبار قزوین، تألیف عبدالکریم بن محمد الرافعی القزوینی (متوفی ۶۲۳ ه. ق) تصحیح و تحقیق از عزیز الله عطاردی، انتشارات عطارد، چاپ اول، تهران ۱۳۷۶، ۳ جلد. رافعی قزوینی از علمای بزرگ قرن ششم و هفتم بوده و در طول حیات علمی خویش آثار گرانمایی در زمینه فقه، حدیث و رجال شناسی تألیف کرده است. کتاب حاضر از جمله منابع مهم تاریخ و جغرافیای قزوین بعد از اسلام به شمار می‌آید و اطلاعات ارزشمندی درباره راه‌ها، مساجد، خانقاه‌ها و غیره به خواننده ارائه می‌دهد. این کتاب تاکنون به فارسی ترجمه نشده، تنها خلاصه‌ای از آن را مرحوم جلال الدین محدث (ارموی) استخراج کرده و به اسم قهرست اسماء الرجال فی کتاب التدوین به چاپ رسانیده است.

• تسلیة الاخوان، تألیف عطا ملک جوینی (متوفی ۶۸۱ هجری)، به تصحیح دکتر عباس ماهیار، تهران گروه انتشاراتی آباد، ۱۳۶۱، ۱۹۲ ص. کتاب حاضر یکی از دو رساله‌ای است که علاء الدین عطا ملک

وی در سال ۶۴۲ ه. ق به دنیا آمده و در ۱۴ سالگی در بغداد اسیر شد. تا اینکه در ۶۶۰ ه. ق آزاد گردید و به خدمت خواجه نصیرالدین طوسی رسید و به تکمیل دانش و فنون خویش پرداخت. چون صاحب خطی نیکو بود آثار خواجه و کتب دیگر را برای او استنساخ می‌کرد.

ابن فوطی متجاوز از ده سال در کتابخانه عظیم رصدخانه مراغه مشغول به کار بود. مدتی هم کتابدار کتابخانه مستنصریه بغداد بود. در زمان ارغون خان، غازان خان و سلطان ابوسعید در دستگاه حکومت مقام و منزلتی داشت و با وزرا، امرا و علما محشور بود. ابن الفوطی در سال ۷۲۳ ه. ق در بغداد وفات یافت. کتاب تلخیص مجمع الادب از مهم‌ترین کتب رجالی تألیف شده در عصر مغول و مشتمل بر شرح احوال ده‌ها تن از بزرگان علم، دین، ادب، سیاست و... است. این کتاب در تهران نیز از سوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی چاپ شده است.

● **جامع التواریخ**، تألیف رشیدالدین فضل‌الله همدانی
خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی یکی از چهره‌های درخشان عهد ایلخانان است. رشیدالدین در زمان غازان مامور شد کتابی دربارهٔ سلاطین مغول و نیاکان آنها بنویسد که این کتاب به نام جامع التواریخ خوانده شد. این کتاب از عمده‌ترین منابع تاریخ مغول به‌شمار می‌رود. او در انجام این کار بزرگ از کلیهٔ علمای آن عصر از چین و مغول و هند و یهود و کشیشان عیسوی اروپایی استفاده کرد و تاریخ کلیهٔ اقوام آسیایی و اروپایی را از روی مدارک و منابع آن اقوام که توسط عالمان آن اقوام به فارسی ترجمه شده بود و یا بر اساس اطلاعات شفافی، در کتب خود گرد آورد. دربارهٔ اهمیت و ویژگی‌های جامع التواریخ مطالب زیادی نوشته شده است که مقدمه چاپ‌های مختلف این کتاب در ایران و اروپا از آن جمله هستند.

جوینی در سال ۶۸۰ هجری قمری نوشته است. موضوع کتاب شرح سخن چینی‌های رقیبای جوینی است که همراه با استشهادهای قرآنی و حدیث‌های نبوی و امثال عربی و عجمی با سبک فنی و مصنوع و ماهرانه، خاص عطا ملک در جواب به دشمنان خود عنوان شده است و می‌تواند نشان دهندهٔ گوشه‌هایی از اوضاع اجتماعی حکومت ایلخانان مغول در ایران باشد.

● **تقویم البلدان**، تألیف ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل (تألیف ۷۲۱ ق.)، ترجمهٔ عبدالمحمد آیتی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران (تهران، ۱۳۴۹)، ۶۹۸ ص.

در سال ۹۹۷ ق. شخصی به نام سپاهی‌زاده این اثر را به ترتیب حروف الفبا تنظیم کرد و با اضافاتی اوضح المسالك الی معرفت البلدان و الممالک نامید. تقویم البلدان در سال ۱۸۴۰ م. به وسیله رنو (Reinaud) و دسلان (Deslane) با مقابله چند نسخه دیگر به شیوه‌ای دلپذیر به طبع رسید. در سال ۱۸۴۸ م. ترجمه قسمتی از آن به زبان فرانسوی به قلم رنو و ۳۵ سال بعد در سال ۱۸۸۳ ترجمه قسمت دیگر کتاب به همان زبان به قلم گیارد (Guyard) نشر یافت. ترجمه استاد آیتی از روی چاپ منقح رنو انجام گرفته است. این اثر اطلاعات ارزشمندی دربارهٔ شهرها و اماکن تاریخی دورهٔ مغول عرضه می‌دارد.

● **تلخیص مجمع الادب فی معجم الاسماء و الالقاب**، تألیف کمال‌الدین عبدالرزاق بن احمد بن ابی‌المعالی شیبانی بغدادی معروف به ابن الفوطی، دارالفکر الحدیث، بیروت، ۱۴۰۷ ق / ۱۹۷۸، ۲۴۰ ص + ۲۴.

ابن الفوطی از جمله مورخان و وقایع‌نویسان قرن هفتم است که به دلیل شاهد و ناظر بودن بر وقایع عصر مغول و طول عمر، نوشته‌های او دارای ارزش فراوانی است.

احمد جلایری (۸۱۳ - ۷۸۶ ق) منشی وی بوده است. اثر نخجوانی شامل مقدمه، دو بخش و یک نتیجه است.

بخش اول کتاب به صورت مجموعه نامه‌هاست. ضمن آنکه مؤلف نمونه‌هایی از نامه‌های آن دوران را که برای احکام و افسار مختلف مردم نوشته می‌شده، آورده است.

کتاب دستورالکاتب آئینه تمام نمای اوضاع اداری آن زمان است و آگاهی‌های مفصلی درباره نحوه اخذ مالیات، زمینداری، سیورغال، اراضی موقوفه و انواع مالیات‌ها به خواننده ارائه می‌دهد. این کتاب براساس شش نسخه موجود در کتابخانه‌های مختلف جهان تصحیح شده و از این جهت بر ارزش کار افزوده گشته است.

• ذیل جامع‌التواریخ رشیدی، تألیف عبدالله بن لطف الله معروف به حافظ ابرو، به تصحیح خانابا بیانی، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۱، چاپ دوم، ۳۵۸ ص.

حافظ ابرو یکی از مورخان بزرگ و نامی ایران است که در دوران فرمانروایی تیمور و جانشینان او در ایران، می‌زیسته است. سال مرگ او به قول فصیح خوافی که معاصر حافظ ابروست، در روز یکشنبه سوم شوال ۸۳۳ و مدفن او در زنجان در جوار قبر ابوالفرج الزنجانی بوده است.

مؤلف وقایع دوران پادشاهی سلطان محمد خدابنده، یعنی از سال ۷۰۳ هجری به بعد و نیز وقایع پادشاهان متعددی را که پس از ایلخانان به پادشاهی رسیدند، به رشته تحریر درآورده است. حافظ ابرو این اثر را به دستور میرزا شاهرخ گورکانی در سال ۸۲۰ هجری نگاشته و در سال ۸۲۳ به او تقدیم داشته است.

تصحیح عالمانه‌ای از این کتاب نیز که توسط استاد عبدالحسین نوایی انجام شده، نیز در دست چاپ است.

• ذیل تاریخ گزیده تألیف زین‌الدین بن حمدالله مستوفی قزوینی به کوشش ایرج افشار، انتشارات موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، تهران، ۱۳۷۱، ۲۲۴ ص.

زین‌الدین قزوینی ذیل را براساس اطلاعات شخصی خود و آنچه از مولانا جاسبی و اشخاص دیگر شنیده بود و نیز بهره‌بری از متن تاریخ مربوط به سلطنت شیخ اویس، به رشته تحریر درآورده است.

مطالب ذیل تاریخ گزیده اطلاعاتی است درباره دوره‌هایی که جلایریان و چوپانیان در آذربایجان و اران و بخش‌هایی از سرزمین روم تا شهر بغداد حکومت می‌کرده‌اند و بین داعیه‌داران امارت و فرمانروایی در منطقه بی‌وقفه منازعه و مخاصمه وجود داشت و هر چند یکبار شهرها در چنگ بیداد و غارت این گروه یا آن دسته می‌افتاد

• جامع‌الخیرات (وقف‌نامه سید رکن‌الدین)، تألیف سید رکن‌الدین حسینی یزدی به تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، انتشارات فرهنگ ایران زمین تهران، ۱۳۴۱، چهار + ۲۳۱ ص.

سید رکن‌الدین (متوفی ۷۳۲ ق) از رجال و مشاهیر یزد بوده و بعضی از اماکن و ابنیه شهر یزد در قرن هشتم را وی بنیاد نهاده است. جامع‌الخیرات آئینه تمام نمای تاریخ اجتماعی شهر یزد است و اطلاعات باارزشی درباره جغرافیای تاریخی منطقه ارائه می‌دهد. از لحاظ رجال‌شناسی نیز، عده‌ای از رجال عصر مغولان و ایلخانان را معرفی می‌کند.

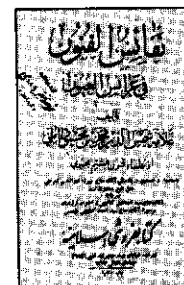
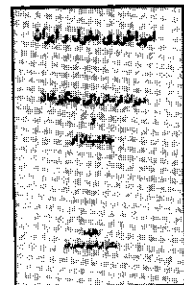
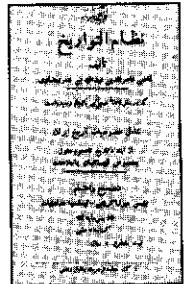
• جغرافیای حافظ ابرو، تألیف شهاب‌الدین عبدالله خوافی مشهور به حافظ ابرو در گذشته (۸۳۳ ق)، تصحیح دکتر صادق سجادی، انتشارات میراث مکتوب، جلد اول ۱۳۷۵، ج دوم و سوم ۱۳۷۸.

تألیف این کتاب به پیشنهاد حافظ ابرو و قبول شاهرخ تیموری آغاز شد. کتاب جغرافیای حافظ ابرو که نویسنده نامی برای آن تعیین نکرده، تا اواسط سده ۱۹ میلادی ناشناخته بود. در ۱۸۲۴ م یار محمدخان حاکم هرات نسخه‌ای از آن را به راولپنسون اهدا کرد، ولی نویسنده آن شناخته نشد. نسخه مذکور سپس به موزه بریتانیا راه یافت و سرانجام ریو از طریق مقایسه آن با نقل قول‌هایی که ویلیام اوزلی از جغرافیای حافظ ابرو در سفر خود آورده بود، دریافت که این کتاب همان کتاب جغرافیای ابروست. اما شناسایی کامل کتاب مرهون کوشش‌های استاد پارتولد است که مقاله‌ای تحقیقی درباره این کتاب منتشر کرد. این کتاب از این لحاظ حائز اهمیت است که شهرها و اماکن تاریخی ایران را در اواخر دوره ایلخانان مورد بررسی قرار داده است و تأثیر حمله مغول بر شهرهای ایران را نشان می‌دهد. الحوادث الجمعه و التجارب النافعه فی المائة السابعة، ابن الفطوطی، بغداد، مکتبه العربیه، ۱۳۵۱ ق. از منابع ارزشمند برای بررسی تاریخ دوره مغول بویژه سرزمین عراق و بغداد است. مؤلف آن همان ابن قوطی است که اثر دیگر او (تلخیص مجمع‌الادب...) بیشتر معرفی شد.

• دستورالکاتب فی تعیین المراتب

تألیف محمدبن هندوشاه نخجوانی به تصحیح عبدالکریم علی اوغلی علی زاده، اداره انتشارات دانش (مسکو، ۱۹۶۴ و ۱۹۷۱ م) یک جلد در دو جزء. ۵۸۶ و ۵۶۰ ص.

محمدبن هندوشاه دستورالکاتب را در عهد سلطان شیخ اویس بهادرخان (۷۷۶ - ۷۵۷ ق) تألیف کرده است. مؤلف در عهد سلطان

و دست به دست می‌گشت.

● **رجال کتب حبیب السیر** تألیف خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین، گردآوری، مقدمه و اضافات دکتر عبدالحسین نوایی انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران ۱۳۷۹، چاپ دوم، ۳۴۴ ص.

خواندمیر از مورخان مشهور اواخر عصر تیموریان و اوایل دوره صفویان است. و صاحب تألیفات بسیاری مانند: **حبیب‌السیر**، **مآثر الملوک**، خلاصه الاخبار فی بیان احوال الاخبار، دستور الوزراء، مکارم الاخلاق، جلد هفتم روضة الصفا، منتخب تاریخ و صاف، همایون‌نامه، نامه نامی است. بزرگترین اثر خواندمیر، کتاب **حبیب‌السیر فی اخبار افراد البشر** است و این کتاب، تاریخی عمومی از زمان خلقت تا سال ۹۳۰ هجری. دکتر عبدالحسین نوایی در این کتاب شرح رجال مورد بحث در **حبیب‌السیر** را گردآورده است.

● **روضه‌الکتاب و حديقة الالباب** به تصحیح میرودود سید یونسی، یادداشت منوچهر مرتضوی، انتشارات مؤسسه تاریخ فرهنگ ایران، (تبریز، ۱۳۴۹ ش)، چهل و شش + ۴۵۶ ص. صدر قونیوی شاگرد و تربیت یافته یحیی، اگر چه در دانش پزشکی نیز دست داشته، ولی شغل اصلی وی کاتبی بوده است. وی در ابتدا منشی زبردست بدرالدین یحیی بوده و برخی از نامه‌های بدرالدین به امرا و اشخاص با انشای وی نوشته شده است. پس از چندی به خدمت بهاء‌الدین امیرالسواحل رسیده است.

این کتاب حاوی ۶۸ نامه است که صدر قونیوی به امرا و صدور زمان خود نوشته است. این نامه‌ها دارای جنبه‌های ادبی و تاریخی مهمی است و اوضاع آسیای صغیر را در زمان حمله مغولان نشان می‌دهد.

● **روضه‌الصفا** تألیف محمدبن خاوند شاه میرخواند (۹۰۳ - ۸۲۷) به تصحیح و تحشیه جمشید کیان فر، تهران، اساطیر، ۱۳۸۰، ۱۰ جلد.

محمدبن خاوند شاه مشهور به «میرخواند» از مورخان بزرگ فارسی زبان سده نهم هجری است. از شرح احوال وی اطلاعات چندانی در دست نیست، همین قدر می‌دانیم که وی فرزند سید برهان‌الدین خاوندشاه است.

برهان‌الدین خاوندشاه به چهار واسطه فرزند سید اجل بخاری است که از سادات بزرگ ماورالنهر بود و نسبت سیادتش به زیدبن علی

بن حسین منتهی می‌گردید.

کتاب **روضه‌الصفا** تاریخ عمومی از آغاز جهان تا زمان مؤلف است. مؤلف در کتاب خود آگاهی‌های بسیار ارزشمندی از دوره ایلخانان به خواننده ارائه می‌دهد.

● **زبدة التواریخ** تألیف جمال‌الدین ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد کاشانی (متوفی ۷۳۶ ق)، به تصحیح محمدتقی دانش پژوه انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی ۱۳۶۶.

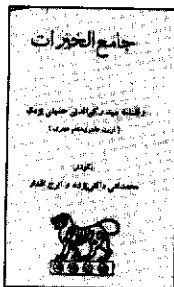
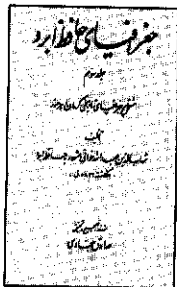
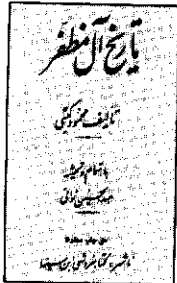
ابوالقاسم عبدالله کاشانی همان مؤلف کتاب **تاریخ اولجایتو** است که پیشتر ذکر آن شد. کتاب حاضر حاوی اطلاعات مفیدی درباره اسماعیلیان و نیز اوضاع ایران در دوره خوارزمشاهیان است. همچنین از چگونگی حمله مغول به خوارزمشاهیان و چگونگی نابودی اسماعیلیان سخن گفته است. درباره مؤلف کتاب اطلاعات اندکی در دست داریم.

● **زبدة الفکره فی تاریخ الهجرة** تألیف رکن‌الدین بیبرس المنصوری (دواتدار حکومت مصر متوفی به سال ۷۲۵ هجری قمری)، ۱۱ جلد.

این کتاب حاوی شرح حوادث سال‌های ۲۵۲ تا زمان مؤلف است. مؤلف اغلب مطالب مربوط به تاریخ اسلام را از کتاب کامل ابن اثیر اقتباس کرده است. چون مؤلف هم زمان با مغولان است، اطلاعات سودمندی از این دوران ارائه می‌دهد.

● **سفرنامه ابن بطوطه**، تألیف ابوعبدالله محمدبن عبدالله طنجه‌ای ملقب به ابن بطوطه، ترجمه دکتر محمدعلی موحد، ۲ جلد ابوعبدالله محمدبن عبدالله طنجه‌ای در سال ۷۰۳ ه. ق در طنجه به دنیا آمد و در سال ۷۲۵ ه. ق به عزم سیاحت، وطن خود را ترک کرد و مدت ۲۹ سال در مسافرت بود و به جاهایی از آفریقا و آسیا مسافرت کرد. ابن بطوطه بدون تردید از لحاظ وسعت سرزمین‌هایی که در آنها پا گذاشته است، بزرگترین جهانگرد عرب است. ابن بطوطه در طی مسافرت‌های خود زندگی مردم و وضع اجتماعی موجود در آن روزگار را منعکس کرده است.

● **سفرنامه پلان کارپن** تألیف پلان کارپن، ترجمه ولی‌الله شادان، تهران، انتشارات فرهنگسرای یساولی، ۱۳۶۳، ۱۳۴ ص. پلان کارپن نخستین سفیر واتیکان به دربار مغولان است. او در این سفارت موفقیت سیاسی به دست نیاورد، بدین معنا که با وجود آزادی دینی و تحمل زیاد مغولان در برابر ادیان گوناگون، آنها آمادگی

سمط العلی را در اواخر همان سال به نام او شروع کرد و در ظرف یک ماه در اوایل ۷۱۶ ق به انجام رسانید. اثر حاضر از آن جهت که خلاصه‌ای از تاریخ کرمان و حوادث دوره ملوک قراختائیان کرمان و رابطه آنها با ایلخانان را دربر می‌گیرد، حایز اهمیت است.

● **سوانح الافکار رشیدی** تألیف خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، [گردآوری و تدوین: مولانا محمد ابرقوهی] به کوشش محمد تقی دانش‌پژوه، انتشارات کتابخانه مرکز و مرکز اسناد دانشگاه تهران، (تهران، ۱۳۵۸) ۷۲ + ۳۴۸ ص.

خواجه رشیدالدین (۷۱۸ - ۶۴۵ ق) وزیر دانشمند و مورخ بزرگ عصر مغول است که افزون بر اشتغال به امر سیاست و کشورداری در اغلب دانش‌های زمان خود نیز تبحر داشت و آثار مهمی، به ویژه در زمینه تاریخ به رشته تحریر درآورده است. این اثر توسط یکی از شاگردان و ملازمان وی در هنگام وزارت رشیدالدین و وزارت فرزندش غیاث محمد (۷۳۷ - ۷۲۸ ق) گردآوری و تدوین شده است. کتاب حاوی ۵۴ بند یا نامه [مکتوب] است. چهار نامه آن از دیگران است به رشیدالدین (ش ۳ و ۳۶ و ۴۷ و ۴۸) و دیگر نامه‌ها را رشیدالدین به پسران متعدد خود که در ولایات حکومت داشته‌اند و یا به عمال و دیوانیان و دانشمندان و عالمان عصر چون شیخ صفی‌الدین اردبیلی، مولانا صدرالدین محمد ترک و قطب‌الدین شیرازی نوشته است. هر یک از این نامه‌ها حاوی آگاهی‌ها و اطلاعات ارزشمند تاریخی است.

● **سیرت سلطان جلال‌الدین**، تألیف شهاب‌الدین محمد خرنذی زیدری نسوی، ترجمه فارسی از اصل عربی از مترجم مجهول، به تصحیح و با مقدمه و تعلیقات مجتبی مینوی. مقدمه ۱ - ۱۳، ۴۷۰ ص. شهاب‌الدین محمد بن احمد نسوی منشی آخرین سلطان سلاله خوارزمشاهیان یعنی جلال‌الدین بود و در مبارزه علیه فاتحان مغول شرکت جست. نسوی ده سال پس از مرگ جلال‌الدین خوارزمشاه، یعنی حدود سال ۶۴۰ ق / ۱۲۴۲ م کتابی تحت عنوان تاریخ ظهور التتر یا سیرت السلطان جلال‌الدین مینگرنی به زبان عربی نوشته و در آن وقایع سال‌های ۶۶۹ - ۶۱۵ ق / ۱۲۷۱ - ۱۲۸۱ م را درباره هجوم لشکریان مغول شرح داده است.

نسوی همچنین در سال ۶۳۲ ق / ۱۲۳۶ م کتابی به نام نفقه المصدور به زبان فارسی تألیف کرد. این کتاب به منزله خاطرات مؤلف است و حاوی مطالبی از مصائب و سرگردانی‌های وی پس از مرگ جلال‌الدین است. در این نوشته مناظر وحشتناکی از رنج‌های سرزمین‌هایی که به دست لشکریان مغول ویران شده، شرح داده شده

پذیرفتن دین عیسوی را آن‌گونه که اروپاییان تصور می‌کردند، نداشتند. اما مأموریت دیگر پلان کارپن، یعنی کسب آگاهی‌های جغرافیایی و پژوهش‌های اجتماعی و آگاهی از نیروی جنگی مغولان انجام شد. وی نخستین اروپایی بود که توانسته بود تا مرکز مغولستان رفته و از وضع جغرافیایی و اجتماعی آنجا آگاه گردد.

● **سفرنامه مارکو پولو** تألیف مارکو پولو، با مقدمه جان ماسفیلد، ترجمه حبیب‌الله صحیحی، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰.

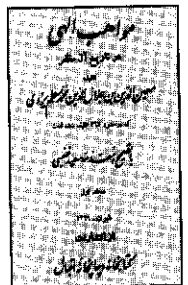
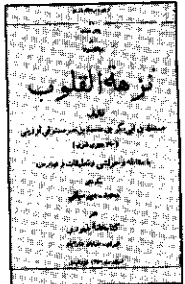
مارکو پولو، نویسنده این سفرنامه در سال ۱۲۵۴ میلادی در ونیز متولد شد. وی پسر نیکو پولو تاجر معروف ونیزی بود که با قسطنطنیه دادوستد داشت. در سال ۱۲۶۰ نیکولو با برادرش مافیو به عزم تجارت به سمت دریای سیاه و شبه‌جزیره کریمه رهسپار شدند، ولی در اثر اتفاقاتی نتوانستند به ونیز برگردند. از این رو ناگزیر راه مشرق را در پیش گرفتند و به پکن پایتخت قویلی قآن، خان بزرگ رسیدند. مارکو پولو شرح مسافرت‌های خود را در این سفر دور و دراز در این کتاب نقل کرده است و اطلاعات جالبی در مورد شهرهایی که از آن دیدن کرده است، ارائه می‌دهد.

● **سفرنامه هتوم** ضمیمه کتاب **امپراتوری مغول و ایران، دوران چنگیزخان و جانشینان** او تألیف ابراهیم تیموری انتشارات، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

هتوم پادشاه ارمنستان، مردی متدین و ساکن شهر سیس در منطقه کلیکیه بود، ابتدا برادر خود سمیات فرمانده کل نیروهای خود را با پیشکشی و هدایا نزد گیوک‌خان فرستاد و او با عزت و احترام از نزد خان مراجعت نمود. این سفرنامه شرح سفر هتوم پادشاه ارمنستان است. هتوم در دوره ایلخانان به مسافرت در سرزمین مغولان پرداخته و خاطرات خود را به رشته تحریر درآورده است.

● **سمط العلی للحضرة العلیا** (در تاریخ قراختائیان کرمان که در فاصله سال‌های ۷۲۰ - ۷۱۵ قمری نوشته شده است)، تألیف ناصرالدین منشی کرمانی، به تصحیح عباس اقبال، شرکت سهامی چاپ، تهران ۱۳۲۸، ل + ۱۵۰ ص.

ناصرالدین منشی در حوالی ۶۶۰ یا ۶۶۸ قمری در یزد به دنیا آمد و در جوانی عازم کرمان شد. در سال ۶۹۴ ق به ریاست دیوان انشاء صفوة‌الدین پادشاه خاتون قراختائی نایل آمد. در سال ۷۱۵ ق به خدمت ایسن قتلغ نویان از امرای اولجایتو و ابوسعید پیوست و تألیف

است. هر دو اثر وی در مدح و توصیف صفات عالی جلال‌الدین و بغض و کینه نسبت به فاتحان مغول است.

• **شد الازار فی حفظ الازوار عن زوار المزار معروف به المزارات یا مزارات شیراز** (تألیف ۷۹۱)، به تصحیح علامه محمد قزوینی و عباس اقبال، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۸، هـ + ۶۲۱ ص.

نویسنده از علما و مشاهیر شهر شیراز بوده، و کتاب خود را به عربی در سال ۷۹۱ قمری در شرح حال رجال و تعیین محل قبر آنها به رشته تحریر درآورده است. شرح حال بسیاری از علما، و عاظ، امرا، سلاطین و بزرگان که در شهر شیراز دفن بوده‌اند، در کتاب آمده است. نویسنده روی هم رفته شرح حال ۳۱۵ نفر را نوشته است. اهمیت کتاب از آن جهت است که شرح احوال بسیاری از رجال دوره قبل و بعد از حمله مغول را بیان می‌کند.

• **شیرازنامه** (تألیف ۷۴۴ ق) تألیف احمد بن ابی‌الخیر زرکوب شیرازی، به تصحیح بهمن کریمی، مطبعه روشنایی، تهران، ۱۳۱۰، نه + ۱۷۹ ص.

در سفری که مؤلف به بغداد داشته، با کتابی به نام **بغدادنامه** آشنا می‌شود و کتابی به همان شیوه تألیف می‌کند و نام آن را **شیرازنامه** می‌گذارد. کتاب دارای یک مقدمه و چند فصل در جغرافیای شهر شیراز و شرح حال پادشاهان و امیران فارس و علما و دانشمندان و صوفیان شیراز است. فصل اول شامل برشمردن مزیت اقلیم فارس بر دیگر اقلیم‌هاست. فصل دوم تاریخ فارس را از آل بویه تا دوره اواخر آل مظفر بیان می‌دارد. فصل آخر نیز به شرح حال علمای شیراز اختصاص دارد.

• **طبقات ناصری یا تاریخ ایران و اسلام**، تألیف قاضی منهج سراج، تصحیح عبدالحی حبیبی، ۲ جلد، انتشارات دنیای کتاب، ۱۳۶۲.

نویسنده کتاب در سال ۵۸۹ هـ. ق متولد شد و از رجال معروف عصر خود است. او با دربار سلاطین غور (آل شنسب) محشور بود و همچنین کتاب معروف خود را به دلیل اینکه نزد شمس‌الدین و پسرش ناصرالدین محمود شاه بود، به نام ناصرالدین محمود شاه تألیف کرد. به همین مناسبت نام کتاب را **طبقات ناصری** گذاشت. نویسنده ناظر حوادث تاریخی اوایل خروج مغول بود. سپس به دربار سلاطین دهلی رفت و حوادث تاریخی آنجا را به چشم خود دید.

کتاب با انشایی ساده و روان نوشته شده و یکی از مهم‌ترین و معروف‌ترین کتب تاریخی زبان پارسی است. در این کتاب لغات مغولی

برای اولین بار داخل زبان فارسی شده است. کتاب در دو جلد نوشته شده و شامل بیست و سه طبقه در تاریخ انبیاء و خلفا و ملوک عجم و غیره در تاریخ ایران و هند در دوره اسلامی است.

• **ظفرنامه حمدالله مستوفی** به انضمام شاهنامه ابوالقاسم فردوسی (به تصحیح حمدالله مستوفی)، زیر نظر دکتر نصرالله پورجوادی، دکتر نصرت‌الله رستگار، دو جلد، مرکز نشر دانشگاهی ایران و انتشارات آکادمی علوم اتریش، تهران ۱۳۷۷ - وین ۱۹۹۹

ظفرنامه منظومه‌ای است مشتمل بر هفتاد و پنج هزار بیت که در بحر متقارب سروده شده است. او این منظومه را در سال ۷۳۵ هـ. ق یعنی ۵ سال بعد از اتمام تاریخ گزیده به انجام رسانده است. این منظومه حاوی تاریخ ایران از ظهور اسلام تا زمان مؤلف است. یعنی وقایع قریب هفت قرن و نیم را دربر دارد که وقایع هر قرن را ضمن ده هزار بیت سروده است و خود آن را به شرح زیر به سه قسمت تقسیم کرده است:

الف - دوران استیلای عرب در بیست و پنج هزار بیت.

ب - دوره سلطنت سلسله‌های سلاطین ایران در بیست هزار

بیت.

ج - دوره فرمانروایی مغولان درسی هزار بیت.

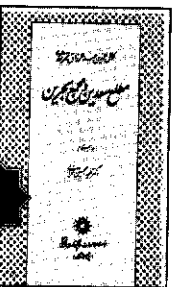
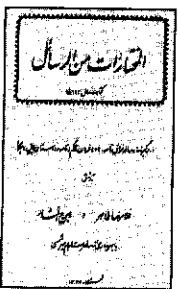
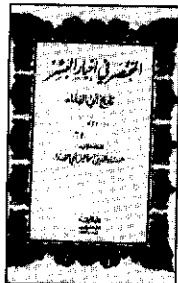
• **العبری یا تاریخ ابن خلدون**، ترجمه عبدالمحمد آیتی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۶ جلد

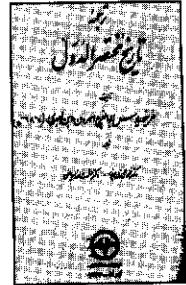
ابوزید عبدالرحمان بن محمد، معروف به «ابن خلدون» در تونس زاده شد. او در کوچکی قرآن را حفظ نمود و سپس به فرا گرفتن نحو و حدیث و فقه پرداخت و از ادب و شعر نیز بهره گرفت و به تحصیل علوم منطقی و فلسفی پرداخت.

اثر مشهور و مهم ابن خلدون کتاب تاریخی العبر و مقدمه آن است.

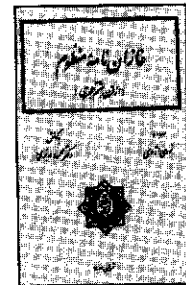
نام اصلی کتاب العبرو دیوان المبتدا و الخبر فی ایام العرب و العجم و البربر و من عاصرهم من ذوی السلطان الاکبر است. این کتاب مشتمل است بر اخبار عرب و بربر، خواه بادیه‌نشینان و خواه شهرنشینان آنان و در آن وضع دولت‌های بزرگ همزمان با ایشان روشن شده است. و در ابتدا و پایان هر خبر نیز به یادآوری عبرت‌های حکمت‌آمیز پرداخته است.

• **العراضه فی الحکایة السلجوقیة**، تألیف محمدبن محمدبن عبدالله النظام حسینی الیزدی متوفی در سال ۷۴۳ ق است.

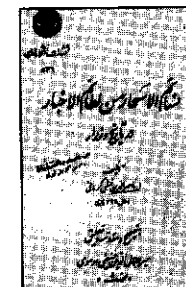

حسینی وزیر سلطان ابوسعید بهادرخان آخرین ایلخان مغول است. وی کتاب راحة الصدور را در حدود سال ۷۱۱ ه. ق در زمان اولجاتیو از آغاز تا پایان تلخیص و به این نام مسمی کرده است، ولی هیچ نامی از راحة الصدور در کتاب خود نبرده است. اگر چه این اثر در اصل در مورد سلجوقیان است، اما اطلاعات سودمندی در مورد مغولان نیز عرضه می‌دارد.

● **عیون التواریخ** تألیف ابن شاکر فخرالدین محمد الکتبی کتاب به زبان عربی شرح وقایع تا پایان سال ۷۶۰ ه. ق است. سال وفات مؤلف نیز ۷۶۴ است. حاجی خلیفه می‌گوید: این تاریخ در ۶ مجلد تألیف شده و گویا مؤلف عیون التواریخ همان صاحب کتاب فوات الوقیات یعنی محمدبن شاکر بن احمد الکتبی است. این کتاب اطلاعات مفیدی درباره مغولان و خوارزمشاهیان و هجوم این اقوام به ایران به ما ارائه می‌دهد.

● **غازان نامه منظوم** سروده نوری ازدری به کوشش دکتر محمود مدبری، انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۸۱، ۴۰۸ ص. سراینده غازان نامه از شاعران ناشناخته و گمنام اواخر عصر ایلخانی و معاصر بآل جلاپراس است که ازو نامی در کتب تذکره و تاریخ و ادب نیامده است. تنها اطلاعات موجود درباره او به مقدمه منثور کوتاهی که احتمالاً پس از وفات او توسط کاتب نسخه منحصر به فرد غازان نامه در یک قرن بعد از وی نوشته شده است، مربوط می‌شود. این منظومه ۸۷۰۹ بیت به وزن شاهنامه فردوسی و به تقلید از آن اثر در ذکر تاریخ ایلخان بزرگ، غازان خان محمود سروده شده است.

● **الفخری فی الآداب السلطانیة و الدول الاسلامیة**، تألیف محمدبن علی بن طباطبایا معروف به ابن طقطقی، بیروت، ۱۳۸۵ قمری. ابوجعفر محمدبن تاج‌الدین ابوالحسن ملقب به «جلال‌الدین و صفی‌الدین» در حدود سال ۶۶۰ ه. ق در موصل به دنیا آمد. وی از نوادگان ابراهیم طباطبایا است و نسب او با بیست واسطه به حضرت امام حسین (ع) می‌رسد.

کتاب الفخری به دو جز تقسیم می‌شود جزء اول آن مشتمل است بر سیاست مدن و جزء دوم آن شامل تاریخ مختصری از دول اسلامی است که مسایل مهم تاریخی از جمله مملکتداری خلفا و وزرای ایشان و علل تاریخی وقایع و سیر ترقی و تنزل سلسله‌های مختلف در آن بحث شده است. یکی از محسنات کتاب آن است که مؤلف از منابعی استفاده کرده که در حال حاضر اثری از آنها در دست نیست و همچنین از وزرای هر دوره هم نامی برده است. ترجمه این

کتاب در ایران توسط آقای وحید گلپایگانی انجام شده است.

● **فرائد غیائی** تألیف جلال‌الدین یوسف اهل به تصحیح حشمت مؤید، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۶ و ۱۳۵۸، ۲ جلد. جلال‌الدین یوسف بن شمس‌الدین محمدبن شهاب‌الدین عبدالله جامی مشهور به یوسف اهل یکی از منشیان و ادبای قرن نهم از خاندان احمد جام بوده و در خراسان زندگی می‌کرده است.

در این کتاب مجموعه مراسلاتی از ۲۰۰ نویسنده آن زمان آورده شده است. این اثر بیش از ۶۵۰ نامه دیوانی، درباری و دوستانه و عارفانه است که می‌توان اطلاعات فراوان تاریخی را در آن‌ها جست و جو کرد.

● **فضایل بلخ** (تألیف ۶۱۰ ه. ق)، تألیف عبدالله بن عمر صفی‌الدین بلخی، ترجمه عبدالله محمدبن حسینی بلخی، به تصحیح عبدالرحی حبیبی، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۰، سی و دو + ۴۹۶ ص.

در خصوص مؤلف و مترجم کتاب اطلاعات اندکی باقی است، جز آنکه متن عربی کتاب در سال ۶۱۰ ق در شهر بلخ تحریر یافته و عبدالله حسینی بلخی آن را در سال ۶۷۶ ق، به تشویق حکمران بلخ به فارسی ترجمه کرده است.

از جمله ویژگی‌های کتاب این که حدود یک دهه پیش از غلبه مغولان و هزیمت مسلمانان، به تشریح وضع اسف‌بار جامعه اسلامی پرداخته و در حقیقت عوامل سقوط و انحطاط را به روشنی بیان کرده است.

● **الکامل فی التاریخ**، تألیف ابن اثیر، مصر ۱۳۰۱ ه. ق، ۱۲ جلد. ابن اثیر (۶۳۰ - ۵۵۶ ق / ۱۲۳۳ / ۱۱۶۰ م) در تاریخ مفصل خود معروف به الکامل که به زبان عربی نوشته شده وقایع عالم را از آغاز خلقت تا سال ۶۲۸ قمری به رشته تحریر درآورده است. به علت معاصر بودن وی با عصر مغولان، داستان هجوم و قشون مغول را، که مبتنی به گفته‌های شهود عینی وقایع است، به خوبی نقل کرده است. نوشته ابن اثیر درباره فتوحات مغولان از لحاظ بیان و شرح وقایع بسیار با اهمیت است. وی همچنین شرح حوادث حکومت قراخانیان که اولین سلسله ترک مسلمان در آسیای مرکزی بودند را در اثر خود آورده و از موارد جالب این اثر است.

ابن اثیر از بسیاری از منابع مهم مانند: تاریخ طبری، تجارب الامم این مسکویه و فتوح البلدان بلاذری در کتاب خود سود برده است و این عمل ارزش کاروی را دو چندان می‌کند.

مؤلف در بخش خوارزمشاهیان اثر خود اطلاعات ارزشمندی در اختیار خواننده قرار می‌دهد که در نوع خود منحصر به فرد است.

● **مآثر الملوک**، تألیف خواندمیر، به تصحیح میرهاشم محدث، نشر رسا، تهران، ۱۳۷۲، به همراه متن کتاب خاتمه خلاصه الاخبار (۲۴۳-۱۸۳) و متن کتاب قانون همایونی (۳۰۴-۲۵۷)، ۳۷۳ ص. کتاب مآثر الملوک یکی از آثار ارزشمند مورخ بزرگ ایرانی، غیاث‌الدین بن همام خواندمیر است. این کتاب در ذکر مآثر و حکم و امثال انبیاء ملوک و دانشمندان است. کتاب خلاصه الاخبار فی احوال الاخبار نیز در بیان شهر هرات و شرح احوال بسیاری از مشایخ، سادات، فضلا، نقاشان، خوشنویسان معاصر با خواندمیر در شهر هرات است. کتاب قانون همایونی در بیان رفتار پادشاه گورکانی هند است و مؤلف این کتاب را زمانی به رشته تحریر درآورده که در دربار بابر بوده است.

● **مجمع الانساب**، تألیف محمدبن علی بن محمد شبانکاره‌ای، تصحیح میرهاشم محدث، امیرکبیر، ۱۳۶۲. مؤلف از مردم شبانکاره فارس بوده و در حدود سال ۶۹۷ ه. ق در همان شهر متولد شده است. همچنین از شعرای دربار ابوسعید مغول بوده و کتاب را در زمان او بین سال‌های ۷۳۳ تا ۷۳۶ ق. تألیف کرده است. مؤلف روایت دوم و اصلاح شده این اثر را در سال ۴-۷۴۳ ق / ۳-۱۳۴۲ م به پایان رسانده و وقایع را نیز تا آن سال شرح داده است. گفته شده که او شغل شاعری داشته، ولی متأسفانه کتب ترجمه احوالی که تاکنون چاپ شده کمتر اسم این شخص را به عنوان شاعر ثبت کرده‌اند.

این کتاب یکی از متون مهم و معتبر تاریخی است که در زمان مغول نوشته شده است. کتاب تاریخ عمومی ایران از حضرت آدم تا روزگار مغول است و قسمت‌های قبل از مغول آن خلاصه کتب مورخان سابق است. درباره دوره اولجایتو و ابوسعید و ملوک فارس و شبانکاره و هرموز کتاب مزبور حاوی اطلاعات مفیدی است. تقسیم‌بندی کتاب به اقسام، طبقات و گروه‌ها و طایفه‌ها بسیار پیچیده، ولی بسیار ناقص است. بعضی بخش‌ها به طور کلی حذف شده و بعضی دیگر کوتاه‌تر از آن است که بتوان از آن استفاده کرد. برخی از سلسله‌ها نیز فقط فهرستی از نامشان ارائه شده است. در این کتاب اقتباس‌هایی از جهانگشای جوینی دیده می‌شود، ولی مجمع‌الانساب درباره تاریخ‌های محلی شبانکاره، هرموز و لرستان حاوی مطالب مفیدی است که نه تنها در جهانگشا بلکه در هیچ کتاب دیگری دیده نشده است.

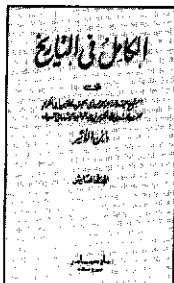
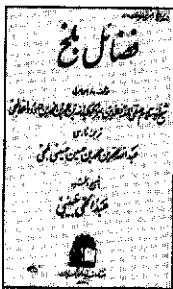
البته این یکی از ویژگی‌های مجمع‌الانساب است. دیگر مزیت این کتاب ساده‌نویسی و استفاده شبانکاره‌ای از لغات و ترکیبات متداول زمان خود است. در یک مقایسه ساده بین کتاب حاضر و سایر تواریخ قرن هشتم این برتری را می‌توان دریافت. مؤلف در این کتاب از اشعار خود استفاده کرده است.

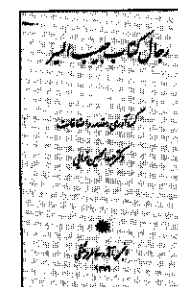
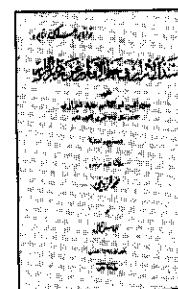
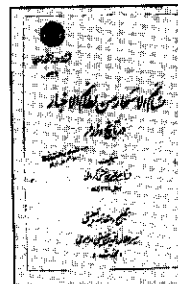
● **مجمعل فصیحی**، تألیف فصیح احمد بن جلال‌الدین محمد خوافی، تصحیح و تحشیه محمود فرخ، انتشارات باستان، ۱۳۳۹، ۳ جلد.

فصیح احمد بن جلال‌الدین محمد خوافی در سال ۷۷۷ هجری قمری متولد و در شهر هرات به تحصیل و نشو و نما پرداخت. فصیحی در زمان سلطنت شاه‌رخ تیموری وارد دستگاه اداری شد. در سال ۸۲۰ ق با شرکت دو نفر دیگر به دیوان اعلی (شاه‌رخ) تعیین شد، ولی از دیوان اعلی در سال ۸۲۱ ق معزول گردید. باز در سال ۸۲۴ ق جهت مهمات دیوانی مأمور کرمان گردید و در غره ربیع‌الثانی سال ۸۲۷ مراجعت کرد و در بادغیس هرات به حضور شاه (شاه‌رخ) رسید. بعد از آن در سال ۸۳۶ ق معزول و مورد جریمه واقع شد، گویا در طی همین سنوات عزل و بیکاری است که در مقدمه کتاب خود به تفصیل از روزگار و ابناء آن شکایت می‌کند و به همین خاطر مورد غضب گوهرشاد خانم زن شاه‌رخ واقع می‌شود و در خانه امیر بیک محبوس می‌گردد. وی در سال ۸۴۵ ق از این زندان خلاصی می‌یابد و به حضور شاه می‌رسد و دیگر از احوال وی خبری در دست نیست. مجمل فصیحی وقایع را به صورت سالشمار در بر می‌گیرد و اگرچه در هر مورد به اختصار توضیح داده اما اطلاعات کم‌نظیری درباره بعضی رویدادها، زمان وقوع آنها و وقایع ارابه می‌دهد.

● **مجموعه آثار حسام‌الدین خوبی**، تألیف حسام‌الدین حسین بن عبدالمؤمن خوبی به تصحیح صفری عباس زاده، نشر میراث مکتوب، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۳۸۵ ص. حسام‌الدین خوبی از منشیان دربار آل چوپان (حکومت ۷۵۸-۷۳۸ ق) بوده، بیشتر ایام زندگی خود را در خدمت این سلسله محلی گذرانده است. وی در شهر خوی به دنیا آمد. اما به علت تهاجم مغول به آذربایجان، مجبور به ترک زادگاه خود شد و به آسیای صغیر مهاجرت کرد. در شهر قسطنطنیه به دربار مظفرالدین یولوق ارسلان راه یافت و در آنجا سمت منشی‌گری یافت.

در کتاب حاضر از مجموع ۷ اثر حسام‌الدین خوبی، ۶ اثر تصحیح و به چاپ رسیده است: سه اثر منظوم و چهار اثر دیگر منثور. کتاب حاضر علاوه بر فواید ادبی از ارزش و مزایای تاریخی بسیار برخوردار

است زیرا مؤلف منشی دربار سلاجقه روم بوده و می‌توان از لابلای مطالب آن به جزئیات ساختار اداری و مالی سلجوقیان روم پی برد.

• **المختارات من الرسائل [من انشاء الصدور و الافاضل]**، گردآورنده و کاتب: محمود بن بختیار اتابکی، (کتابت در سال ۶۹۳ ق)، به کوشش غلامرضا طاهر و ایرج افشار، بنیاد موقوفات افشار، تهران، ۱۳۷۸، ۶۷۸ ص.

درباره گردآورنده و کاتب این اثر اطلاعات دقیقی موجود نیست. اما با دقت به نامه‌ها و احکام معلوم می‌شود که وی ساکن اصفهان بوده و در دستگاه اتابکان آذربایجان شغلی داشته است.

کتاب حاضر مجموعه‌ای است قدیمی که شامل دو رساله منشور، یکی فراق نامه و دیگری داستان پیل و چکاوک، همراه با متن ۴۷۹ نامه، مثال، منشور، حکم، محضر، فرمان، عهدنامه، ضعیع عقود و نمونه‌های ترسلی در موضوع‌های مختلف متضمن قواعد تاریخی و ادبی بسیار است.

• **مختصرالدول** تألیف غریغوریوس ابوالفرج اهرن (ابن العبری)، ترجمه دکتر محمدعلی تاج‌پور و دکتر حشمت‌الله ریاضی، ۴۱۰ ص، انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۴.

گریغوریوس (غریغوریوس) ابوالفرج بن اهرن معروف به «ابن العبری» در سال ۱۲۲۶ میلادی (۶۲۴ هجری) در شهر ملطیه پایتخت ارمنستان زاده شد. او در تمامی رشته‌های علوم ادبی دست داشت. همچنین او به مقام اسقفی نیز رسیده و معتقد به بدعت یعقوبیه بود. ابن عبری مدت شصت سال زندگی کرد و در سال ۱۲۸۶ م در شهر مراغه درگذشت. این کتاب مختصری است از شرح حال دولت‌ها و ذکر بعضی مسائل مربوط به حکمرانان و حکما و خیر و شر آنها. ابن العبری مسائل را از شروع خلقت تا زمان خودش نوشته است که به ترتیب شامل ده دولت می‌شود. مطالب این کتاب آمیزه‌ای از زبان‌های سریانی و عبری و غیره بوده است.

• **المختصر فی التاریخ بشر (المختصر فی اخبار بشر)** تألیف الملك المؤید عمادالدین ابوالفداء اسماعیل بن علی (در سال ۷۳۲-۶۷۲ ه. ق)، ۴ جلد، استامبول ۱۲۸۶ قمری، ابوالفداء در دمشق به دنیا آمد. او در سال ۷۱۰ ه. ق به فرمان ملک ناصرالدین قلاوون به حکومت حمات منصوب گردید و در سال ۷۲۰ ه. ق به الملك المؤید ملقب گردیده و علاوه بر مشاغل سیاسی ایام فراغت خود را به مطالعه می‌گذراند و در فقه و ادب مهارت داشت.

این کتاب مشتمل است بر حوادث تاریخ قبل از اسلام و بعد از

اسلام، یک مقدمه، پنج فصل. ابوالفداء وقایع تاریخ بعد از اسلام تا سال ۶۲۸ ه. ق را از الکامل ابن اثیر مختصر کرده است. و از آن تاریخ به بعد تا سال ۷۲۱ ه. ق را خود بر آن افزوده و همین قسمت حاوی اطلاعاتی در مورد مغول‌هاست.

• **مرآة الزمان فی التاریخ الاعیان**، تألیف سبط ابن الجوزی، (۶۵۴-۵۸۲ ق) مطبعه الجمعیة التاریخیه، آنقره، ترکیه، ۱۹۶۸. متن کتاب (ص ۲۷۹-۱) مقدمه (ص ۳۵-۱).

شیخ ابوالمظفر یوسف قزوغلی معروف به «سبط ابن الجوزی» متوفی در سال ۶۵۴ هجری است. او این تاریخ را تا سال ۶۵۴ یعنی سال وفات خود ادامه داده است و در آن سال قطع شده است. وی فقیهی مفسر بود و در طب، تاریخ، تصوف، شعر و اکثر فنون عصر خود تبحر داشت. کلمه ابن جوزی لقب یکی از اجداد وی بوده که بعدها این لقب را به او داده‌اند. او دارای تألیفات متنوع بسیاری در تفسیر، حدیث، تاریخ و دیگر موضوعات است. نثر کتاب به زبان عربی است و ترجمه‌ای از آن به زبان فارسی صورت نگرفته است.

• **مرشد و مرید**، مکاتبات عبدالرحمن اسفراینی با علاءالدوله سمنانی، با تصحیح هرمان لندلت، قسمت ایران‌شناسی انستیتو ایران و فرانسه (تهران ۱۳۵۱)، ۱۳۵-۵۲ ص.

کتاب مشتمل است بر بخش اول: مکتوبات نورالدین اسفراینی بر علاءالدوله سمنانی، برگزیده‌ای از مجموعه رسائل النورفی شمائل اهل السرور گردآوری علاءالدوله سمنانی (ص ۴۰-۲).

بخش دوم: مکاتبات نورالدین اسفراینی با علاءالدوله سمنانی (ص ۱۱۶-۴۲)، فهرست راهنما (ص ۱۲۹-۱۱۷)، مقدمه به زبان فرانسه (۵۲-۵).

علاءالدوله سمنانی (۷۳۶-۶۵۹ ق) عارف معروف و شاعر ایرانی از آغاز جوانی به شغل‌های دیوانی روی آورد و تا اواسط شعبان ۶۸۵ در خدمت ارغون خان بود. سپس به سمنان آمد و به عرفان گرایید. شیخ نورالدین عبدالرحمن اسفراینی خرقه خویش را از بغداد برای او فرستاد. مجموع نامه‌ها آکنده از مطالب عرفانی است بنابراین می‌توان از آنها برای شناخت تاریخ تصوف و اندیشه‌های عرفانی در آن دوران (دوره مغول) استفاده کرد.

• **مسالك الابصار فی ممالک الامصار**، تألیف شهاب‌الدین احمد بن یحیی بن فضل الله الکاتب الدمشقی. این کتاب تألیف شهاب‌الدین کاتب الدمشقی است که در ۲۰ جلد بزرگ تألیف شده و قسمت عمده آن در تاریخ و جغرافیا است و در سال ۷۳۸ نگارش یافته

است. در این کتاب اطلاعات منحصر به فردی درباره تاریخ سرزمین‌های اسلامی از جمله ایران در عهد مغول وجود دارد. ابن فضل‌الله برخی اطلاعات خود را از مسافران یا مهاجرانی که از ایران به شام رفته‌اند، گرفته است. مسالک‌الایصار در آلمان به چاپ رسیده است.

● مسامرة‌الاخبار و مسامرة‌الاخبار تألیف محمود بن محمد معروف به کریم‌الاقسرای (سال تألیف ۷۲۳ ق). تعداد صفحات متن ۲۶۴، مقدمه ۶۱ ص با مقدمه و تصحیح و حواشی دکتر عثمان توران، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۲.

این کتاب علاوه بر اینکه درباره سلجوقیان است و دوران حکومت آنان در آسیای صغیر را شرح می‌دهد، اطلاعات بسیار مفیدی درباره مغولان و ایلخانان و خوارزمشاهیان ارائه می‌دهد. علاوه بر آن درباره وزارت در آن دوران نیز آگاهی‌های سودمندی به خواننده عرضه می‌دارد.

● المضاف الی بدایع‌الازمان فی وقایع کرمان شامل حوادث سنوات (۶۱۲-۶۰۲ ه. ق)، تألیف احمد بن حامد افضل‌الدین کرمانی، به تصحیح عباس اقبال، چاپخانه مجلس، چاپ اول تهران، ۱۳۳۱، ۶۰ ص.

افضل کرمانی چندسالی پس از تألیف اثر مهم و عظیم خود، یعنی بدایع‌الازمان فی وقایع (تألیف ۶۰۶ ق)، اقدام به نوشتن ذیلی تحت عنوان المضاف الی بدایع‌الازمان فی وقایع کرمان بر کتاب مزبور نمود. این اثر شامل وقایع سال‌های این دهه (۶۱۲-۶۰۲) است. این کتاب شرح دو تن از رجالی است که در اثر قبلی خود نمی‌توانسته از آنها نام ببرد. از این ذیل تا پیش از کشف نسخه منحصر به فرد آن توسط مرحوم اقبال در کتابخانه واتیکان رُم، هیچ ذکری در میان نبود. اما با دستیابی وی بدان نسخه زمینه تصحیح و انتشار آن فراهم آمد. با چاپ این اثر می‌توان گفت که اطلاعات و آگاهی‌های مبتنی بر منابع دست اول درباره تاریخ کرمان در دوره پیش از مغول غنای بیشتری یافت.

● مطلع سعدین و مجمع بحرین، تألیف کمال‌الدین عبدالرزاق سمرقندی، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی ۱۳۷۲، ج ۱، (ص ۴۴۳).

عبدالرزاق سمرقندی مؤلف کتاب از مورخان مشهور عصر تیموریان است. جلد اول کتاب خود (کتاب حاضر) را بیشتر از ذیل جامع‌التواریخ رشیدی، مواهب‌الهیة و ظفرنامه شرف‌الدین علی یزدی و تألیفات حافظ ابرو در باب تاریخ آل کورت، آل مظفر و سرداران اقتباس کرده است.

این کتاب شرح حوادث را از سال ۷۰۴ ق تا سال ۷۷۲ ق که تیمور

خویشاوند و رقیب خود امیر حسین نوه امیر غزنو را از میان برداشت و خود به استقلال بر مسند سلطنت تکیه زد، در برمی‌گیرد. جلد دوم این کتاب سال‌ها پیش توسط محمد شفیع در لاهور پاکستان به چاپ رسیده است.

● مکتوبات مولانا جلال‌الدین رومی، به تصحیح توفیق ه. سبحانی، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول، تهران ۱۳۷۱، ۳۰۳ ص. جلال‌الدین محمد مشهور به «مولوی» یا مولانا (۶۷۱-۶۰۴ ق) سراینده کتاب عظیم مثنوی و دیوان شمس، نامدارترین شاعر قرن هفتم است که علاوه بر آثار منظوم چند اثر منثور نیز از او باقی مانده است. از جمله: فیه مافیه، مجالس سبعه، مکاتیب یا مکتوبات.

مکتوبات یا نامه‌های مولانا اغلب سفارش نامه‌هایی است که به خاطر مریدان و نیازمندان خود به اشخاص ذی نفوذ نوشته است، ولی کمتر نامه‌ای دیده می‌شود که در آن اثری از نکات معرفت و لطایف طریقت نباشد. بنابراین نامه‌های مولانا از منظر تاریخ تصوف و اندیشه‌های عرفانی نیز قابل تأمل است. افزون بر این نامه‌های مولانا از جهات تاریخی و ادبی نیز حائز اهمیت است، چنان که از لایلای این نامه می‌توان به اوضاع اجتماعی آن زمان پی برد.

● مواهب‌الهی در تاریخ آل مظفر، تألیف معین‌الدین بن جلال‌الدین محمد معلم یزدی، به تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، تهران کتابخانه و چاپخانه اقبال، ۱۳۲۶، جلد اول.

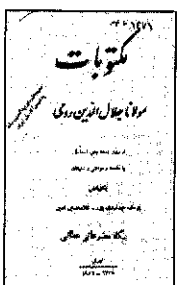
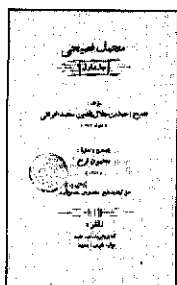
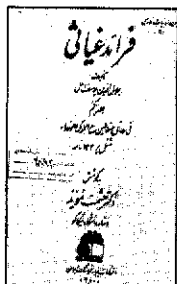
معین‌الدین پسر مولانا جلال‌الدین محمد از دانشمندان قرن هشتم بود. معین‌الدین در جوانی برای کسب دانش به شیراز رفت و دو سال از قاضی عضدالدین ایجی کسب فیض کرد.

گویا وی از سال ۷۴۴ ق. به دربار آل مظفر پیوسته است. در همین سال هنگام سفر شاه شجاع به یزد، وی با امیر اختیارالدین حسن قورچی، به خدمت این پادشاه رسیده و در بازگشت با او به کرمان رفته و از آن زمان از جمله ملازمان آل مظفر شده است.

در سال ۷۵۵ ق که از سفر حج برمی‌گشته، در اصفهان به خدمت مبارزالدین رسیده و وی تدریس در دارالسیاده‌ای که به تازگی ساخته بود را به او سپرد. رحلت وی در سال ۷۸۹ هجری روی داده است.

کتاب مواهب‌الهی شرح وقایع تاریخی دوران حکومت آل مظفر و احوال جنوب ایران در آن دوره است. این اثر از جهت انشاء یکی از متکلف‌ترین کتب فارسی است.

● نزهة‌القلوب، تألیف حمدالله مستوفی (تألیف ۷۴۰ ه. ق)، به اهتمام و تصحیح و به همراه مقدمه‌ای به زبان انگلیسی: گای

خلافت بنی عباس استقلال و استبداد در ممالک ایران پادشاهی کردند.

● **نفايس الغنون في عرايس العيون**، تأليف شمس الدين آملی، محمد بن محمود، به تصحيح ابوالحسن شعرانی انتشارات اسلامیه، تهران ۷۹-۱۳۷۷ ق، ۳ جلد.

شمس الدين آملی (متوفی ۷۵۳ ق) در زمان سلطان اولجایتو در مدرسه سلطانیه مشغول به تدریس بوده و با علمای هم عصر خود مباحثاتی داشته است. از وی آثار متعددی به جا مانده است که مهم ترین آن‌ها، کتاب **نفايس الغنون** است. مؤلف در این کتاب کوشیده است تا روش‌های درست تحریرنامه‌ها و عقود را به خواننده نشان دهد و برای نمونه چند نامه را آورده است. اهمیت این کتاب از این جهت است که روش تدوین نامه‌ها در دوره ایلخانان را نشان می‌دهد.

● **وقفنامه ربع رشیدی**، تأليف رشیدالدین فضل الله بن ابی‌الخیر عالی الهمدانی، مشهور به رشید الطیب به کوشش مجتبی مینوی و ایرج افشار، با همکاری عبدالعلی کارنگ در تصحیح قسمت مربوط به آذربایجان، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۵۶.

رشیدالدین در این اثر به شرح چگونگی وقفیات ربع رشیدی می‌پردازد. باب اول کتاب، درباره املاک و مستغلات و افرادی است که بعد از رشیدالدین اداره ربع رشیدی را برعهده می‌گرفته‌اند.

باب دوم، در ذکر موقوفات و تفصیل و تعیین آنها از جمله املاک در شهرهای مختلف ایران که رشیدالدین آنها را وقف کرده است.

باب سوم، درباره مصارف درآمدهای ربع رشیدی.

خاتمه، فصلی است درباره مصرف کردن محصولات کشاورزی که از ربع رشیدی به دست می‌آمده است.

● **همایون نامه**، تأليف محمد بن علی بن جمال السلام ملقب به منشی، به اهتمام رکن الدین همایونفرخ، انتشارات دانشگاه ملی، تهران، ۱۳۵۶، سی و هشت + ۳۲۸ ص.

مجموعه‌ای از فرمان‌ها و منشای و ترسالاتی است که مؤلف که یکی از منشیان اوایل قرن نهم است، به نام خواجه غیاث‌الدین پیر احمد خوافی تألیف و تدوین کرده است. این کتاب درباره شیوه ترسل و مکتوبات در امور دیوانی است و از این لحاظ اطلاعات مفیدی عرضه می‌دارد و از نظر شناخت وظایف عمال حکومتی حائز اهمیت است.

لسترنج، انتشارات دنیای کتاب، تهران، ۱۳۶۲، ۳۷۸ ص به همراه ۱۷ صفحه مقدمه انگلیسی.

نزهة القلوب از جمله آثار ارزشمند در جغرافیای شهرهای ایران است و اطلاعات دقیقی در مورد شهرهای دوره ایلخانان به ما ارائه می‌دهد.

● **نساتم الاسحار من لطائم الاخبار**، تأليف ناصرالدین منشی کرمانی (تألیف ۷۲۵ هجری)، تصحیح میرجلال‌الدین حسینی از روی «محدث»، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۸، ۱۶۰ ص.

کتابی است در تاریخ وزراء به زبان فارسی. چنین کتابی در تاریخ وزراء سلاجقه سابقه ندارد. مؤلف آثار الوزراء اشاره کرده که این کتاب یکی از منابع مورد استفاده وی بوده است، اوایل کتاب ناقص است و بسیاری از کلمات آن افتاده است. مؤلف در مدح وزرای دوره خود از حد خارج نشده و به اغراق و مبالغه نپرداخته است. اهمیت کتاب بدان جهت است که مؤلف وزرای دوره مغول را که هم عصر وی بوده‌اند، به خوبی شناسایی و معرفی کرده است.

● **نظام التواریخ**، تأليف قاضی ناصرالدین عبدالله بن عمر بیضاوی، به تصحیح بهمن میرزا کریمی، ۹۵ ص.

ابوالخیر ناصرالدین عبدالله بن عمر معروف به «قاضی بیضاوی» اهل بیضاوی فارس بوده و در شیراز شغل قاضی القضاتی داشته است. او از فقها و مفسرین بزرگ عالم اسلام به شمار می‌رود. قاضی بیضاوی قسمت آخر عمر خود را در تبریز صرف کرد و در سال ۶۸۵ در آن شهر وفات یافت.

این کتاب خلاصه‌ای است از اخبار تاریخی موسوم به **نظام التواریخ** که در سال ۶۷۶ به فارسی نوشته شده است. کتاب شامل خصوصیات تاریخ ایران از ابتدای تاریخ تا هجوم مغول، به خصوص قهستانیان یا ملاحده است. این کتاب دارای ۴ قسم است که در هر قسم آن توضیحاتی در مورد مطالب کتاب آمده است:

قسم اول در بیان احوال انبیاء و اوصیاء و حکما از ابتدای دوران آدم تا آخر ایام نوح.

قسم دوم تعداد ملوک فرس و شرح احوال ایشان با ضحاک علوانی و افراسیاب تورانی و اسکندر یونانی و هفتاد و سه تن.

قسم سوم شرح حال خلفا و ائمه اسلام.

قسم چهارم اندر اخبار ملوک کرام و سلاطین عظام که در ایام

